

Grażina AKELAITIENĖ

BALSŲ DERINIMO POLINKIS GALŪNIŲ VEDINIUOSE

1938 metų leidinyje „Archivum Philologicum“ yra išspausdintas P. Skardžiaus straipsnis „Dėl balsių asimiliacijos“. Remdamasis tokiais rytų aukštaičių šnektų faktais, kaip *kumā-ta.*, *bá-ga*, *ná-ša*, jis teigia, kad „balsiai dažnai panašaujamai veikia vieni kitus tiek progresyviai, tiek regresyviai“ (Skardžius 1938: 40–44). Tokių asimiliacijos reiškinių jis randa ne tik tarmėse, bet ir kai kuriuose bendrinės kalbos žodžiuose. Lietuvių kalbos žodžių *vakaras*, *vasara*, *nugara*, *vabalas* ankstesniais variantais jis laiko **vekeras*, **vesera*, **vebelas*, **nugera* ir mano, kad jų pirmykštis *e* veikiausiai dėl kaimyninio *a* įtakos yra pavirtęs į *a*.

Minėtasis straipsnis, be to, ne vieno kalbininko aprašyta balsių asimiliacija tarmėse (žr.: Girdenis, 1962; Skirmantas, Girdenis 1972; Vitkauskas 1974; Babickienė 1991) paskatino atkreipti dėmesį į morfonologinės balsių kaitos /e/→/a/ poziciją ir atitinkamai interpretuoti kaitos funkcionavimą.

/e/→/a/ kaita, be abejonės, yra visos lietuvių kalbos morfonologinės sistemos branduolys. Ji, kaip žinia, yra iš indoeuropiečių prokalbės paveldėtos kaitos **e: *o* atspindys. /e/→/a/ kaitos produktyvumą nesunku paaiškinti fonologiškai: visose pozicijose, išskyrus absoliučią žodžio pradžią, tarp fonemų /e/ ir /a/ būna papildomoji distribucija (žr. Pakerys 1971: 18–19; Girdenis 1981: 128; 1995: 148). Tik morfonologinė /e/→/a/ kaita skiriasi nuo fonologinės opozicijos kryptimi: nežymėtuju nariu čia laikytinas priešakinės eilės balsis /e/, nes jis priklauso pamatiniam kamienui. Taigi darybos opozicijose susiformuoja šaknies morfonema <e/a>.

Morfonema <e/a> dažniausiai pasitaiko galūnių darybos veiksmožodiniuose daiktavardžiuose. Labiausiai žymėti šiuo atžvilgiu galūnės *-a* vediniai: jie sudaro 65% visų morfonemą <e/a> turinčių galūnių darybos daiktavardžių.

Morfonema <e/a> paprastai būna sonorinių priebalsių aplinkoje (tokios struktūros šaknys sudaro 78%)¹. *R* tipo priebalsiai arba vieni sudaro kalbamųjų šaknų finales, arba jais prasideda dvinarė ir labai retai trinarė finalė: *išneria*→*išnara*, *pràkerpa*→*prakarpà*, *įteigė*→*įtaiga*, *skėlia*→*skalà*, *pàremia*→*paramà*. Daž-

¹ Sąlygiškai, remiantis fonologine skiemens struktūros interpretacija, šiai grupei skiriamos ir *keit-*, *leid-* tipo šaknys. Šių šaknų dvibalsiai išskaidomi, t.y. centru laikomas tik balsis /e/, dėl to, kad *keitė*→*kaità* tipo darybos opozicijose kaitaliojasi tik pirmieji dvibalsio sandai. Vadinasi, čia, kaip ir kitais atvejais, galima tirti, kokių fonemų kaimynystėje yra aprašomoji morfonema <e/a>.

niausiai finalėje šalia jos būna sonantas /n/. Inicialėje šalia morfonemos dažniausiai būna /v/, o pati inicialė, kaip ir finalė, paprastai esti dvinarė. Taigi apibendrinta šaknų su morfonema <e/a> struktūrinė formulė yra šitokia: (C)RVR(C)(C). Kadangi inicialėje šalia morfonemos dažniausiai būna /v/, o finalėje -/n/, galima tikėtis, kad <e/a> dažnai esti tarp priebalsių /v/ir /n/. Praktiškai ši tikimybė beveik nerealizuota: derinys ...v <e/a>n... pasitaikė tik šaknyse {tv<e/a>nk-}, {v<e/a>ng-} (*ùžtvanka, atvangà*). Abipus šaknies centro esančių priebalsių deriniai yra įvairūs, ir nė vienas dažnumu kiek labiau neišsiskiria. Tik atkreiptinas dėmesys į tai, kad nė vienoje šaknyje morfonema <e/a> nepasitaikė tarp vienodų R tipo priebalsių. Tai visiškai suprantama, nes dviejų vienodų balsingųjų priebalsių deriniai (homogeninės sekos) abipus šaknies centro lietuviškuose žodžiuose iš viso reti (žr. Karosienė 1985: 27–28).

Palyginus visų galūnės -a vedinių šaknies balsius, matyti, kad labai retai centre fonema /e/. Ją, atrodo, teturi *išgesos* (←*išgēso*), *delsà* (←*deľsia*), *kerčià* (←*keřtasi*), *išpeika* (←*išpeiké*), *nėpena* (←*nesipeni*), *sekà* (←*sēka*), *apsemà* (←*apsemia*), *sutemà* (←*sutēmo*), *nėtesa* (←*nėtesi*). Matyt, galima įžiūrėti tam tikrą koreliaciją tarp formanto ir šaknies centro raiškos. Formantas -a, jungdamasis prie šaknų, turinčių kitos eilės to paties pakilimo balsį /e/, implikuoja jo kaitą: užpakalinės eilės balsiu išreikšta galūnė tarsi „sukelia“ šaknies balsio kitimą eilės atžvilgiu (užpakalėjimą). Šį formanto „poveikį“ galima parodyti schema:

$$\begin{array}{rcl}
 V^i \leftarrow \text{---} V^u & & V^u \dots V^u \\
 \{\text{seg-}\} + \{-a\} & \longrightarrow & \{\text{sag}\}-a \\
 V^i \leftarrow \text{---} V^u & & V^u \dots V^u \\
 \{\text{lek-}\} + \{-a\} & \longrightarrow & \{\text{lak}\} a
 \end{array}$$

Tokia implikacija tarsi rodo gretimų morfemų balsių derinimo pagal eilę polinkį, – savotišką asimiliaciją, kuri gali būti paaiškinama balsių harmonijos siekimu.

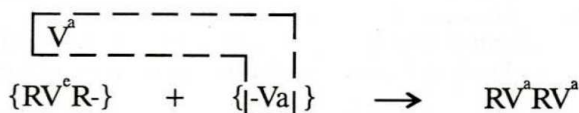
Šaknies balsio pakitimą galima interpretuoti ir šiek tiek kitaip. Labai dažna /e/→/a/ kaita -a galūnės vediniuose suponuoja mintį, kad šaknies finalės ir inicialės priebalsius linkstama derinti kietumo atžvilgiu. Vyksta lyg savotiška regresyvinė fonemų poveikio grandininė reakcija: nuo formanto balsio priklausantis šaknies finalės kietumas tarsi implikuoja šaknies balsio užpakalėjimą; šaknies centre atsiradęs užpakalinės eilės balsis implikuoja inicialės kietumą (C←Vu←C←{-a}). Tokiam interpretavimui prieštarauja tik vienas kitas vedinys, turintis minkštąją šaknies finalę prieš -a: *kančià, aplaidžià, užmačià*¹.

¹ Šitaip aiškinant, žinoma, nenorima pasakyti, kad palatalizacija prieš priešakinės eilės balsius yra morfolinginis reiškinys, bet čia fonologinė pozicija sudaro sąlygas morfolinginiam šaknies centro kitimui.

Galūnės *-as* vedinių, šaknyje turinčių morfonemą <e/a>, yra perpus mažiau negu galūnės *-a* vedinių. Tačiau iš to nereikėtų daryti išvados apie kitoki galūnės *-as* poveikį. Juk apskritai galūnės *-as* vedinių yra dvigubai mažiau negu *-a* vedinių (žr. Urbutis 1961: 29, 47). Darybos pamato balsis /e/ išlaikytas tik keliuose vediniuose : *pāvēldas* (←*pavēldi*), *ūžperas* (←*ūžperi*) *āpkepas* (←*āpkepa*), *pēnas* (←*pēni*), *āptepas* (←*āptepa*), *ātmenas* (←*ātmena*).

Morfonologiškai reikšminga tai, kad morfonemą <e/a> turinčių kalbamosios galūnės vedinių yra daug daugiau už daresnės galūnės *-is* vedinius¹. Tai tik patvirtina anksčiau suformuluotą prielaidą apie polinkį derinti šaknies centrą prie formanto raiškos – savotišką regresyvinę balsių asimiliaciją. Galima daryti išvadą apie aiškią užpakalinius balsius turinčių formantų tendenciją jungtis prie tokios pat eilės balsius turinčių šaknų. Kai formantas prisijungia prie /e/ balsį turinčių šaknų, balsis /e/ pakinta į /a/ ir susidaro harmoninga šaknies centro ir formanto balsių seka /a/.../a/. Kadangi daugelis kalbamųjų vedinių remiasi kamienais, turinčiais fonemą /a/ dar ir priešdėlyje, susidaro homogeninė trinarė balsių /a/... /a/.../a/ seka, pavyzdžiui: *apžvalga*, *pražanga*, *parama*, *pastaba*; *aptvaras*, *pašaras*, *apvadas*, *apgamas*, *palankas*.

Turint galvoje šaknų, kurioms būdinga morfonema <e/a>, tipiškiausią struktūros modelį (balsis eina tarp *R* tipo priebalsių), polinkį derinti šaknies balsio artikuliaciją prie formanto balsio artikuliacijos galima išreikšti schema, rodančia gretimų morfemų ryšį:

Galima kalbėti ir apie atvirkščią ryšį: kalbamoji šaknies alomorfų raiška informuoja, jog labiausiai tikėtina, kad antrasis struktūrinis vedinių sandas – galūnės *-a* arba *-as*. Šitaip suvokiant kaitos ryšį su formanto raiška, būtų logiška daryti išvadą, kad kaitą reikėtų laikyti formanto komponentu².

Dar vienos vedinių galūnės *-ius*, taip pat turinčios užpakalinės eilės balsį, koreliavimas su morfonema <e/a> ne toks aiškus, kadangi veiksmažodinių šios galūnės vedinių yra palyginti nedaug, o morfonemą <e/a> teturi kelios šaknys, pavyzdžiui, *lėkia*→*lākīus*.

Galūnių darybos būdvardžiuose morfonema <e/a> dažniau funkcionuoja kartu su galūne *-us* negu su galūne *-as*: *kvapūs*, *laidūs*, *landūs*, *talpūs*. Bet tai rodo ne skirtingą galūnių poveikį šaknies raiškai, o priklauso nuo bendro vedinių skaičiaus.

¹ Galūnė *-is* implikuoja kitokio pobūdžio, kiekybines, morfonologines kaitas.

² V. Urbutis kaitų nelaiko formanto komponentu (žr. Urbutis 1978: 231).

/e/→/a/ kaitos tikimybė, prisijungus prie kamieno būdvardžių paradigmos galūnėms, yra mažesnė. Morfonemą <e/a> turintys būdvardžiai sudaro 75% visų vedinių, turėjusių fonemą /e/ pamatiniame veiksmažodžio kamiene. Vadinasi, daiktavardžio galūnių morfonologinis poveikis šakniai didesnis negu tos pačios raiškos būdvardžių galūnių. Tam gali turėti įtakos šaknies finalės kokybė. Daugelis būdvardžio linksnių, skirtingai nuo daiktavardžių, turi galūnę po minkštojo priebalsio (*atlaidžiám, atlaidžiù, atlaidžiamė*), todėl tikėtina, kad finalė gali mažiau implikuoti balsio užpakalėjimą negu daiktavardžių šaknyse.

Pastebėtasis polinkis dabartinėje kalboje, ko gero, leidžia daryti tam tikras diachronines prielaidas. Kaip žinia, lietuvių kalbos vardažodžiuose paplitęs vokalizmas /a/ (žr. Karosienė 1987: 45). Galbūt fonemos /a/ dažnumas vardažodžio šaknyje rodo diachroniškai buvus tokią derinimo tendenciją ir paprastuosiuose žodžiuose (ne vediniuose). Juk daugumas daiktavardžių turi galūnes *-as* arba *-a*, taigi ir juose dažnai susidaro harmoningas gretimų skiemenų (ir morfeimų) balsių derinys.

LITERATŪRA

- B a b i c k i e n ė Z. 1991: Regresyvinė balsių asimiliacija kretingiškių šnektose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 29, 15–25.
- G i r d e n i s A. 1962: Balsių asimiliacijos reiškiniai Tirkšlių tarmėje. – *Kalbotyra* 4, 141–151.
- G i r d e n i s A. 1981: *Fonologija*. Vilnius: Mokslas.
- G i r d e n i s A. 1995: *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Petro ofsetas.
- K a r o s i e n ė V. 1985: Pradinių ir galinių priebalsių derinimas viensikiemenėse vardažodžio šaknyse. – *Kalbotyra* 36(1), 18–31.
- K a r o s i e n ė V. 1987: Pirminių vardažodžių šaknų statistinės charakteristikos. – *Kalbotyra* 38(1), 44–55.
- P a k e r y s A. 1971: Psichoakustinis balsių panašumas. – *Kalbotyra* 23(1), 17–33.
- S k a r d ž i u s P. 1938: Dėl balsių asimiliacijos. – *Archivum Philologicum* 7, 40–44.
- S k i r m a n t a s P., G i r d e n i s A. 1972: Progresyvinė balsių asimiliacija pietinėse „dounininkų“ šnektose. – *Kalbotyra* 24(1), 91–96.
- U r b u t i s V. 1961: Dabartinės lietuvių kalbos galūnių darybos daiktavardžiai. *Kalbotyra* 3, 27–60.
- U r b u t i s V. 1978: *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslas.
- V i t k a u s k a s V., 1974: Nauji regresyvinės balsių asimiliacijos veikimo faktai Kuršėnų šnektose. *Kalbotyra* 26(1), 81–85.

DIE TENDENZ DER ANGLEICHUNG DER VOKALE IN DEN WORTBILDUNGSSENDUNGEN

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel wird aus morphologischer Sicht der Prozeß des Vokalwechsels /e/ → /a/ interpretiert. Sich auf die in den Mundarten ziemlich häufig beobachtete Assimilation der Vokale stützend, wird behauptet, daß die Ausdrucksform des Ableitungsstammes impliziert wird

durch die hinzugefügten Wortbildungsformanten, die Nominalendungen *-a*, *-as*, vgl.:

$\{\text{seg-}\} + \{-a\} \rightarrow \text{sagà}, \{\text{lek'}\} + \{-a\} \rightarrow \text{lakà},$
 $\{\text{keit'}\} + \{-a\} \rightarrow \text{kaità}, \{\text{pašer'}\} + \{-as\} \rightarrow \text{pāšaras},$
 $\{\text{palenk'}\} + \{-as\} \rightarrow \text{pālankas}.$

Eine solche Angleichung der Vokale aufeinander folgender Morpheme (es ist eine Tendenz, keinesfalls eine Gesetzmäßigkeit) ist als morphologische regressive Assimilation zu betrachten.